

УДК: 347.998.85:342.1(410)

Людмила Єресько,
здобувач кафедри адміністративного права
Національного юридичного університету
імені Ярослава Мудрого,
суддя Полтавського окружного
адміністративного суду

ВЕРХОВЕНСТВО ПРАВА ЯК РЕЗУЛЬТАТ СУДОВОЇ ПРАКТИКИ: ПОГЛЯДИ А. ДАЙСІ

У статті обґрунтовується, що концепція верховенства права у британській правовій традиції є за своєю суттю судовою доктриною загального права, яка набуває свого змісту через судову практику. Ця доктрина складається із сукупності концепцій, які напрацьовані більш ніж сторічною судовою практикою, зокрема таких як законність, рівність та ефективність. Одночасно доводиться, що будь-які юридичні засоби, спрямовані на становлення верховенства права, виявляються недиючими, коли у суспільстві не розвинута культура верховенства права.

Ключові слова: А. Дайсі, верховенство права, загальне право, індивідуальні права та свободи, суд.

У ході сучасної судової реформи змінами до Конституції України (щодо правосуддя) закріплено принцип, відповідно до якого суддя, здійснюючи правосуддя, має бути незалежним та повинен керуватися верховенством права, а не лише законом, як це передбачалося попередньою редакцією ч. 1 ст. 129 Основного Закону. Таким чином, верховенство права проголошено напрямом та метою судової реформи і визначено керівним принципом правосуддя. Однак в умовах, коли Основний Закон України не визначає, що саме розуміється під поняттям «верховенство права», а у вітчизняній юридичній науці питання про сутність означеного поняття є дискусійним і ця дискусія далека до завершення, то критики судової реформи висловлюють побоювання, що вітчизняні судді будуть вирішувати справи не керуючись законом, а за своїм поняттям про верховенство права, яке, як доводить плюралізм підходів до розуміння його сутності, може бути у кожного своє. Особливо в умовах української правової реальності

ці побоювання актуалізуються у публічно-правових спорах між приватними особами та державою, у відносинах з якою люди і так не почувуються захищеними. Така ситуація переконує, що у нашому суспільстві вкрай недостатнє розуміння сутності названого принципу, а тому поглиблення досліджень у напрямі осмислення його змісту та механізмів дії є абсолютно на часі.

Загальновідомо, що верховенство права («the rule of law») є доктриною загального англосаксонського права. Гадаємо, що сутність названого принципу може бути зрозуміла лише у його ретроспективі. Тому вважаємо за необхідне звернутися до першоджерела наукової думки про сучасну концепцію верховенства права, яким по праву визнається доктринальна праця видатного британського юриста — професора Оксфордського університету Альберта Вен Дайсі (Albert Venn Dicey) «Introduction to the Study of the Law of the Constitution» (1885). Відзначимо, що в перекладах даної роботи на російську, виконаних ще у

період з 1905 по 1907 рр., О. Полторацькою її назва подана не зовсім точно — «Основы государственного права Англии» [1].

Про значущість згаданої праці А. Дайсі йдеться і у сучасній українській юридичній літературі. Зокрема високо оцінили цю роботу такі відомі вітчизняні науковці як С. Головатий [2], Б. Малишев [3], А. Фомін [4] та ін.

Одразу зазначимо, що професором С. Головатим здійснено перше та єдине у вітчизняній юридичній науці ґрунтовне дослідження творчої спадщини А. Дайсі, результати якого викладено у першій книзі його відомої монографії «Верховенство права» [2]. Неважко помітити, що автор вражений ідеями англійського колеги, з якими науковець наполегливо радить ознайомитися кожному, хто творить українську науку, та чий посадовий обов'язок полягає в утвердженні верховенства права в Україні. Без оволодіння знаннями дайсієвої класичної концепції верховенства права С. Головатий вважає неможливим ані навчання студентів на правничих факультетах, ані здійснення правосуддя суддями. Без усього цього, на думку науковця, розвиток української правничої науки та практичне утвердження верховенства права в Україні — приречені. «Саме тому, — пише С. Головатий, — та беручи до уваги факт, що вказана праця недоступна (фізично і через мовний бар'єр) для тих, кому її слід вивчати і застосовувати, автором монографічного дослідження запропоновано її ретельний виклад українською мовою (с. 537—623 монографії) із застереженням щодо цілковитої непридатності для потреб юридичної науки та практики (с. 617—619 монографії) перекладу, здійсненого російською мовою ще 1907 р.» [5, с. 164].

У свою чергу, А. Фомін критично поставився до такої негативної оцінки російського перекладу роботи А. Дайсі, виконаної О. Полторацькою, яка «досконало володіла саме тією англійською мовою, якою говорив і писав учений» та «обмежилася виключно роллю перекладача, покликаного здійснити точний переклад тексту автора без коригування його думок», на відміну від С. Головатого, який «володіє сучасною англійською мовою, що за понад сто років ... зазнала певних змін» та «поєднав роль перекладача з роллю вченого, який деколи не проти підмінити автентичний переклад тексту А. Дайсі усучасненим його варіантом, погодивши їх з власними думками» [4, с. 171].

Додатково зауважимо, що О. Полторацька виконувала не художній переклад означеного тексту, вона його здійснювала під науковим редагуванням авторитетного професора П. Виноградова. Сам А. Дайсі у передмові до першого видання своєї роботи нагадав читачам, що ця книга складається із лекцій, що насправді були ним прочитані та які, хоч і були переглянуті перед виданням, але зберігають характер, притаманний усному викладу [1, с. XXIX—XXX]. Можливо, саме тому цей текст сприймається як літературний твір, а не важкозрозумілий науковий трактат.

Тож, віддаючи належне С. Головатому, поділяючи його захоплення ідеями А. Дайсі, відмітимо, що провідним українським дослідником верховенства права наведено саме ретельний виклад другого розділу доктринальної праці англійського колеги у власній інтерпретації, а не переклад повного змісту його роботи. Тому для аналізу поглядів А. Дайсі все ж таки використовуватимемо доступний нам переклад його книги російською мовою, що вийшов друком у 1905 р. [1]. При цьому нами враховано застереження С. Головатого щодо невірності перекладу назви означеної роботи, оскільки в оригіналі її назви англійською мовою «Introduction to the Study of the Law of the Constitution» відсутні слова, які б вказували на те, що твір стосується «державного права» [2, с. 543]. Погодимось з С. Головатим, що вірний переклад назви цієї роботи буде такий: «Вступ до вивчення конституційного права» (1885).

Метою даної статті є дослідження поглядів А. Дайсі на роль судів та їх становище у розподілі влад британської правової системи для формування і розвитку принципу верховенства права та забезпечення його дієвості.

Книга написана, так би мовити, «в опозиції» до континентальних систем державного управління із їх концепціями «правових держав», що засновані на поділі права на публічне (адміністративне) та приватне. Вигідний контраст британської конституції, який демонструє

вдале поєднання індивідуальної свободи і державного порядку, висвітлено автором на порівняльних прикладах щодо забезпечення індивідуальних прав та свобод у континентальних країнах того часу.

Перш за все, вважаємо за необхідне звернутися до характеристики історичних та правових умов, за яких А. Дайсі віднайшов свою формулу «the rule of law».

Англійська конституція має «гнучкий» характер, що пов'язано із відсутністю в державі писаного конституційного закону, який мав би статус верховного або основного закону країни, як це притаманно країнам із установленими писаними конституціями. «Гнучкість» (flexible) англійської конституції, коли кожна її частина може бути розширена, скорочена, змінена чи скасована однаково легко, на думку А. Дайсі, забезпечує найбільш рухому систему із усіх існуючих форм правління, що абсолютно відрізняється за характером від «непіддатливих» (rigid) конституцій (писаних, установлених), які повністю чи частково можуть бути змінені лише якимось особливим законодавчим шляхом. Як відмічає А. Дайсі, керівним принципом організації державного управління у країнах із писаними установленими конституціями є принцип верховенства конституції, відповідно до якого державна влада підкорюється конституції і контролюється нею як основним законом, що має вищу юридичну силу. Однак автор зауважує, що англійцям важко дослідити названий принцип в усіх його юридичних наслідках, «оскільки в Англії, звичайно, є закони, які можна назвати основними чи конституційними, тому що вони визначають принципи, покладені в основу державного устрою, але немає нічого подібного «верховному» закону чи закону, який надає силу іншим законам» [1, с. 161—162].

Науковець акцентує, що англійська конституція, безумовно, ґрунтується на рівновазі властей та притримується розподілу влад на виконавчу, законодавчу і судову. Однак ці слова, хоч і мають реальний зміст, але у застосуванні до Англії мають зовсім інше значення, ніж, наприклад, у застосуванні до Сполучених Штатів Америки. Якщо останні за принципом державного устрою є фе-

дерацією, яка управляється за принципом верховенства конституції, де, в свою чергу, визначальним є принцип розподілу обмеженої верховенством конституції виконавчої, законодавчої і судової влади між рівноправними та незалежними один від одного установами, то в Англії вся влада зосереджена в парламенті. «Наші судді незалежні в тому сенсі, що є незмінними і стоять вище безпосереднього впливу корони чи міністерства (виконавчої влади. — прим. авт.), але судова влада не може бути поставлена на одному рівні з парламентом, її функції можуть бути змінені в будь-який час парламентським актом і такий акт не буде порушенням закону» [1, с. 174]. І далі: «Принцип, що надає форму нашій урядовій системі, вдало виражений в іноземному слові «унітаризм», або зосередження влади в одному центрі, який в даному випадку представлений парламентом» [1, с. 156].

Вчення про всемогутність парламенту покладено А. Дайсі в основу принципу парламентського верховенства. «Визначення англійського парламенту, пише автор, як «законодавчого та установчого зібрання» складає додатну формулу для вираження того факту, що парламент може змінювати будь-які закони. Будучи зібранням «законодавчим», він може видавати звичайні закони, а будучи зібранням «установчим», він може видавати закони, які змінюють основи державного устрою» [1, с. 100].

Професор П. Виноградов, який здійснював наукове редагування перекладу російською мовою досліджуваної роботи А. Дайсі, відмічав, що «розвиток вчення про всемогутність парламенту складає різкий контраст із розподілом влад, який намагалися віднайти в англійській системі, хоча він насправді належить федералізму» [6, с. XXV].

Окреслюючи предмет англійського конституційного права, А. Дайсі виділяє два елементи (за двома видами норм). Перший — є звід *законів за своєю суттю* (статутарне право — законодавчі акти («писані» закони), прийнятих парламентом, та загальне право — судові акти («неписані» закони). Другий — «конституційні домовленості», або конституційна мораль, що складається із принципів і звичаїв, які хоч і регулюють зазвичай дії корони, міністрів та

інших підпорядкованих конституції осіб, але не є суть законами, оскільки не користуються судовим захистом, а відображають скоріше розвиток права.

На підставі наведеного науковець описав три основні принципи, які, на його думку, пронизують усю британську конституцію: по-перше, верховна законодавча влада парламенту; по-друге, панування загального права в усьому державному устрої; по-третє, залежність конституційних угод від законів конституції» [1, с. 43]. Автор у своїй роботі не протиставляв названі принципи, а навпаки підкреслював їх взаємозалежність. Кожний принцип А. Дайсі наповнив конкретним концептуальним значенням, фактично заклавши основи трьох концепцій: парламентського верховенства, верховенства права та конституційної моралі. Найбільший розвиток отримала концепція верховенства права, яка набула доктринального значення у себе на батьківщині, поширилася на країни англосаксонського права, а згодом вийшла за ці межі та здобула міжнародне визнання.

Питання сприйняття індивідуальних прав і свобод у країнах з різними правовими системами належить до проблеми узгодження принципів будівництва державності із свободою приватних осіб та їх індивідуальними правами.

За дослідженнями С. Головатого, висловлена А. Дайсі у рамках описаної ним концепції «the rule of law» переконаність у тому, що права особи стали основою конституційних принципів, була прямим наслідком його політичних переконань як ліберала, що неодноразово відмічалось і критиками його творчої спадщини [2, с. 605]. Лібералізм ґрунтується, зокрема, на принципах індивідуалізму, що передбачає етичну перевагу особистості кожної людини перед колективом та суспільством у цілому, загальної моральної та політичної рівності, а також підкреслення спільності людей між собою, відсуваючи на задній план культурні, релігійні, соціальні та інші відмінності. Лібералісти бачили мету цієї ідеології у максимальному пом'якшенні різних форм державного і суспільного примусу стосовно особи та пошуку мирного, реформаторського, а не революційного, здійснення соціальних перетворень, зокрема шляхом створення

ефективних юридичних процедур.

В основі дасієвої концепції верховенства права лежить англійська концепція прав людини. Загальний принцип, який визнається та підтримується англійським конституційним правом, полягає в тому, що «права приватних осіб складають основу, а не результат конституційного права» [1, с. 232]. У способі сприйняття індивідуальних прав автор бачив контраст із континентальними країнами, зокрема такими як Бельгія та Франція, де ці права і свободи надані та гарантовані установленими конституціями. Науковець наголошує, що в Англії таким правам і свободам не надаються гарантії жодними загальними положеннями писаних установчих документів, як і взагалі не надається значення декларуванню цих прав у писаних законах. На переконання автора вираз «гарантовані» є вищою мірою неоднозначним щодо індивідуальних прав, він «змушує думати, що [права та свободи] є особливим привілеєм, дарованим [людям] владою, яка стоїть вище звичайного закону країни», а тому сама ця ідея «є абсолютно неприйнятною для англійців, для яких [права та свободи] складають не якийсь особливий привілей, а наслідок звичайного права країни, що захищається судами» [1, с. 232]. Таким чином, А. Дайсі розглядав індивідуальні права та свободи як такі, що за своєю суттю є природними та не залежними від держави, тобто виходять за рамки закону.

Вивчаючи історію визнання прав людини, яке на той час знайшло місце в усіх конституційних державах, сучасник А. Дайсі — відомий російський учений С. Котляревський також відмічав цей контраст. У своїх дослідженнях він виділив два різних типи у способах розуміння та застосування індивідуальних прав. На думку цього автора, один із них найбільш яскраво проявляється в англійській політичній практиці, яка визнає такі права як свобода слова, зібрань та союзів невідчужуваним набутком особистості. В цьому сенсі стирається відмінність між приватним і публічним правом: особа так само може брати участь у політичних зібраннях, вступати у союзи, друкувати статті в газетах, як і укласти контракти, здійснювати комерційні операції тощо. Межею тут є лише пору-

шення прав і свобод інших осіб, встановлене судом. Інакше розумілися ці права у більшості країн континентальної Європи. В них бачили, насамперед, звуження державної влади та оцінювали не за їх значенням для індивідуального життя людини, а за тим, наскільки вони обмежували державний авторитет. Обидві ці системи знайшли собі теоретичне обґрунтування у юристів. Одні зближують так зване суб'єктивне публічне право із приватним (перше є ніби продовженням і розширенням останнього). Інші заперечують таке зближення. Для одних центр ваги лежить у праві індивідуума, для інших — у самообмеженні державної влади [7, с. 84—85].

У британській традиції права жодне з основних фундаментальних прав не має пріоритету порівняно з іншими правами чи свободами. «Сказати, що конституція гарантує один клас прав більше, ніж інший, англійцю видається дивним і безглуздом» [1, с. 225]. Погоджуємося, що лише за такого підходу можливий пошук балансу між рівноцінними правами, де дія одного права є межею для іншого.

На початку другої глави, у якій обґрунтовується принцип верховенства права, А. Дайсі акцентує увагу на розвинутій культурі верховенства права як певного соціального явища у англійському суспільстві, без якої науковець не мислить вільної нації. І ця культура одразу привертає увагу закордонних спостерігачів. Так, для демонстрації захоплення іноземців атмосферою англійського правопорядку автор наводить, зокрема, цитати А. Токвіля, де останній порівнює Швейцарію і Англію 1836 р. щодо пануючого духу в їхніх законах і звичаях: «[...] швейцарці в сутності своїй не проявляють поваги до правосуддя, любові до закону і ненависті до насилля, — властивості, без яких не може існувати вільна нація і які настільки сильно кидаються в очі іноземцю в Англії»; «[...] неможливо уявити собі англійців, що не мають вільного правління. Але, якби примусово були б знищені демократичні інститути у більшості швейцарських кантонів, то в жодному випадку не можна бути впевненим, що після досить нетривалого перехідного стану народ не звик би до втрати свободи»; «[...] в Англії, вірогідно, більше свободи в норовах

народу, ніж в її законах. В Швейцарії, видається, більше свободи в законах країни, ніж в її норовах» [1, с. 207—208].

С. Котляревський, досліджуючи англійський правопорядок у порівнянні з тогочасними укладами інших європейських країн, також звернув увагу на високий рівень розвитку культури верховенства права в англійському суспільстві. Він відзначив, що «формальний суверенітет парламенту насправді обмежується глибокими навиками, прищепленими нації, що він [парламент] не вичерпує [...] усіх можливостей своєї влади, оскільки за ним стоїть впливова думка виборців із вродженою відразою до втручання державної влади у їхнє приватне життя» [7, с. 56].

Сам А. Дайсі вказує на те, що попри формальну юридичну необмеженість парламенту щодо прийняття будь-яких законів (статутів) з будь-яких питань, останній насправді обмежений як внутрішньо, так і зовнішньо. Зовнішнє обмеження виражається в тому, що піддані або значна їх частина можуть перестати коритися або чинити спротив несправедливим законам. На думку автора, дане обмеження є реальним навіть у найбільш необмежених монархіях [1, с. 88]. У цьому контексті А. Дайсі погоджується із думкою шотландського філософа Д. Юма, який вважав, що сила завжди знаходиться на стороні керованого і тому уряд повсякчас перебуває в залежності від суспільної думки, виключно на якій ґрунтується сила уряду, а тому управління людьми повинно здійснюватися з урахуванням їх думки. Автор підсумовує, що навіть влада деспота залежить від того, наскільки його піддані або хоча б деяка частина з них готові підкорюватися його вимогам, а ця готовність завжди має певні межі [1, с. 89]. «Внутрішнє обмеження верховної влади витікає із самого характеру цієї влади. Навіть деспот користується своєю владою у відповідності до свого характеру, який формується зважаючи на оточуючі обставини, в тому числі моральні переконання його часу та суспільства» [1, с. 91].

Показово у цьому контексті є характеристика А. Дайсі законодавчої політики парламенту щодо індивідуальних прав приватних осіб. Зокрема автор використовує слово «втручання», коли

наводить приклади законодавчого регулювання останнім окремих аспектів приватного життя підданих, підкреслюючи цим його винятковість. «Правитель, який без жодних сумнівів змінить конституцію своєї країни, — пише А. Дайсі, — скоріш за все, довго буде вагатися, перш ніж торкнутися власності чи втрутитися в договори приватних осіб» [1, с. 56].

Тож очевидно, що автор бачив підґрунтя для успішного та ефективного функціонування такого інституту як верховенство права лише в розвинутій культурі верховенства права, де нориви народу просякнуті духом свободи, повагою до законів та любов'ю до правосуддя, де парламент проводить політику «невтручання» у права приватних осіб, які «в кожній цивілізованій країні цілком обґрунтовано вважаються священними та недоторканими» [1, с. 55]. За А. Дайсі, культура верховенства права вимірюється у рівні поваги народу до законів та правосуддя, а також у розмірі вміння відноситися з повагою до рішень судів. «Тільки народ, що глибоко поважає закон, здатен вважати судові рішення рівноцінним виданням закону» [1, с. 202].

Тому верховенство права є не просто юридичним терміном, воно є частиною англійської правової культури.

Принципу верховенства права присвячений другий розділ «Вступу до вивчення конституційного права», де сама ідея «the rule of law» використана автором для розкриття однієї із найвизначніших особливостей англійського життя. Так, коментуючи описані видатним французьким мислителем А. Токвілем захоплені враження від англійської атмосфери порядку та законності, А. Дайсі визнає, що іноземцям важко чітко визначити цю особливість. Він резюмує: «[...] говорячи про любов англійців до панування права чи про те, що панування права є характерною особливістю англійської конституції, ми вживаємо слова, які хоч і наділені реальним змістом, але тим не менш для більшості людей, що їх вживають, повні неясності та двозначності. Тому, якщо ми бажаємо оцінити різнобічне значення ідеї, що відбивається у терміні «панування [rule], верховенство [supremacy] або переважання [predominance] права [of law]», то ми повинні передусім чітко визначити,

що ми розуміємо під цими виразами, коли застосовуємо їх до британської конституції» [1, с. 209].

З юридичної точки зору, А. Дайсі зводить загальне розуміння сутності верховенства права до «забезпечення, яке англійська конституція надає правам окремих осіб» [1, с. 205]. При цьому автор констатує, що під виразом «верховенство, чи панування, права», який по-іншому він називав «панування загального права в усьому державному устрої» [1, с. 43, 462] як характерної особливості англійської конституції англійці зазвичай узагальнюють три самостійні, хоч і споріднені, значення:

— по-перше, ніхто не може бути покараний і нести відповідальність особисто або своїм майном інакше ніж за конкретно визначене порушення закону, що доведено звичайним законним способом перед звичайними судами країни. При цьому автор наголошує, що в означеному сенсі панування права являє собою контраст із будь-якою урядовою системою, заснованою на застосуванні посадовими особами широкої та свавільної примусової влади [1, с. 210];

— по-друге, кожний підкорюється загальному закону, що застосовується звичайними судами; «ідея рівності перед законом або обов'язкове підкорення усіх класів одному закону, що застосовується звичайними судами, доводиться до крайніх меж» [1, с. 217];

— по-третє, «переважання духу права». Адже загальні принципи конституційного права складають результат загального права країни, яке, в свою чергу, є наслідком судових рішень, що визначають права приватних осіб в окремих випадках, переданих на вирішення судам. А. Дайсі акцентує, що англійська Конституція не була установлена, але виросла із судових рішень та має всі відмінні риси, властиві праву, створеному шляхом судової практики [1, с. 219—220].

Кожне із цих значень відбиває певну систему поглядів на устрій і розвиток правової дійсності у межах британської правової системи та, по суті, є самостійною концепцією.

В узагальненому вигляді А. Дайсі тлумачить зміст *першого значення* верховенства права як «абсолютне верховенство чи перевагу звичайного права

на противагу впливу свавільної влади і виключає існування свавільності, привілеїв чи навіть широких дискреційних повноважень органів державної влади». І далі: «Англіїці керуються законом і тільки законом, у нас людина може бути покарана лише за порушення закону і ні за що інше» [1, с. 227].

Для цілей свого дослідження автор визначав закон «як норму, що захищається судами» [1, с. 45]. А. Дайсі писав: «...ряд норм являють собою «законои» у класичному розумінні цього слова, так як писані чи неписані, затверджені статутами чи виведені із маси звичаїв, традицій і принципів, встановлених шляхом судової практики і відомих під найменуванням загального права, — вони користуються судовим захистом; ці норми складають конституційне право у власному розумінні цього слова і можуть бути [...] названі у своїй сукупності «законами конституції» [1, с. 28].

Важливо розуміти, що поряд із статутарним правом (писаними законами) А. Дайсі відносить до поняття закону і судові прецеденти, які набувають нормативного характеру та сили закону і тим самим являються джерелом права (загальне право). Судова практика в англійському праві не тільки застосовує норми права, а й створює їх, тобто суди наділені правотворчою функцією. Загальне право уособлює матеріальне право країни, яке не поділяється на галузі і не має кодифікованих писаних актів. Для англійських юристів право — це, насамперед, право судової практики («case law»), а тому визначення характеру права здійснюється лише на підставі судової практики, ґрунтуючись на поширеній практиці тлумачення статутів (писаних законів).

Звичка вирішувати справу відповідно до прецеденту, який був сформульований при вирішенні попередньої справи, призводить до поступового створення в судах твердо усталених норм для вирішення справи — норм, які, на думку А. Дайсі, в дійсності є законами. Автор попереджає, що це судове законодавство може видатися на перший погляд несумісним із принципом верховенства парламенту, але сам спростовує це враження: «... англійські судді не мають і не вимагають права не визнавати статутів, між тим як парламентські акти

можуть відмінити чи обходити норми, встановлені суддями. Законодавча влада суддів, таким чином, є владою підпорядкованою, що здійснюється за згодою парламенту і під його контролем» [1, с. 69—70]. І далі: «Сучасні судді інколи висловлюються у тому сенсі, що суди можуть відмовитися вимагати виконання статутів, які, з точки зору міжнародного права, перетинають законні межі парламентської влади». Однак, на думку А. Дайсі, «теорія, що судді, як представники моральності, можуть відкидати парламентські акти, не має юридичного підґрунтя [...] слова, які виражають сказане, ймовірно в дійсності означають тільки те, що судді, намагаючись з'ясувати зміст парламентського акта, припускатимуть, що парламент не мав наміру порушити правила звичайної моральності чи принципи міжнародного права, і тому будуть за всякої можливості давати статутам тлумачення, що узгоджується із принципами як особистої, так і міжнародної моральності. Сучасний суддя ніколи не послухає адвоката, який доводить, що парламентський акт недійсний, оскільки перетинає межу парламентської влади. Справа в тім, що наші (англійські. — *прим. авт.*) суди незмінно діють у відповідності до такого принципу — так званий поганий закон є все ж таки законом, а тому суди повинні вимагати його виконання» [1, с. 72].

Пояснення цьому А. Дайсі знаходить у тому, що парламент є виборчим та представницьким органом, де, зокрема, Палата общин діє від імені усього англійського народу, а тому акти парламенту є вираженням волі народу, у зв'язку з чим судді зобов'язані вимагати виконання цих актів. Так, науковець пише: «[...] судді не знають волі народу, окрім тієї, яка відображена у парламентських актах» [1, с. 85]. Воля парламенту може бути виражена тільки у формі парламентського акта, що являє собою результат спільної домовленості між трьома складовими парламенту (Корона, Палата лордів та Палата общин) як «правильного та зваженого законодавства» [1, с. 393].

Із властивостей верховної законодавчої влади парламенту А. Дайсі виводить ознаки «законодавчих установ країни, які не мають верховної влади». До цих ознак науковець відносить, зокрема, іс-

нування: 1) парламентських законів, що визначають устрій тієї чи іншої установи, яким вона повинна підкорюватися і які не може змінити; 2) очевидної різниці між звичайними і основними законами (очевидно, маючи на увазі повноваження того чи іншого органу та сферу застосування, у порівнянні із парламентськими повноваженнями. — *прим. авт.*); 3) особи чи осіб судового або іншого відомства, які мають владу вирішувати, чи дійсні акти, видані означеними установами, а саме — чи не суперечать вони парламентським актам [1, с. 104].

Такими ознаками, на думку автора, наділені (а) муніципальні установи (залізничні компанії, міські ради тощо), які мають обмежену владу видавати так звані побічні закони (*bye-law*), але зазвичай не називаються законодавчими установами, а також (б) парламенти британських колоній та ін., які зазвичай називають законодавчими установами, але які не мають реальної верховної влади, а є підпорядкованими британському парламенту як верховній законодавчій владі.

За А. Дайсі, це означає, що у випадку виникнення спору, переданого на вирішення суду, останній зобов'язаний надати оцінку дотичному до спору акту підпорядкованої установи на предмет його дійсності, іншими словами, з'ясувати, чи не суперечить він основним законам парламенту як верховній законодавчій владі. «Варто уважно розглянути, — акцентує професор, — яким чином англійські судді вирішують питання про те, чи не перевищує певна постанова компетенції, наданої компанії парламентським актом, тому що зрозуміти це питання означає зрозуміти, яким чином англійські та американські суди вирішують питання, чи не суперечить конституції акт, що виданий не верховною законодавчою установою» [1, с. 109—110].

Для наочності науковець пропонує розглянути даний процес на прикладі. Так, у випадках, коли судам доводиться вирішувати питання, чи повинна сплатити штраф особа Х, звинувачена у порушенні постанови залізничної компанії, якою встановлені загальнообов'язкові правила перевезення пасажирів, рішення суду може бути прийнято тільки на тій підставі, що ця постанова перевищує владу, надану компанії, а тому є недій-

сною. При цьому, суд не має повноважень скасовувати означену постанову компанії чи будь-яким іншим чином вирішувати питання її подальшої дії. Він тільки може відмовитися застосовувати її положення для переслідування Х шляхом накладення штрафу за порушення недейсної, на думку суду, постанови. Тобто вирішити конкретний спір, який стосується прав та обов'язків Х.

Через такий самий підхід суди вирішують питання державного права, наприклад, щодо дійсності законодавчих актів, прийнятих парламентами британських колоній. Якщо закон колоніального парламенту суперечить статтям британського парламентського акта, то жодний суд в усіх британських володіннях не має законного права визнавати його таким, що має юридичну силу, тобто надавати йому судовий захист. При цьому, з одного боку, британський парламент здійснював політику «невтручання» у справи колоній, надавши повну свободу колоніальним установам вирішувати внутрішні питання, а з іншого боку — мав повноваження прийняти парламентський акт з будь-яких питань стосовно тієї чи іншої колонії, положення якого були б обов'язковими для останніх, і усі внутрішні законодавчі акти, що не узгоджувалися би з ним, неодмінно були б визнані недейсними.

«У цьому зміст парламентського верховенства», — резюмує А. Дайсі [1, с. 123]. Жоден нормативний акт, який носить підзаконний характер, не може діяти, якщо він суперечить нормам парламентського акта (статуту, закону) або прийнятий підконтрольною парламенту установою з перевищенням наданих їй повноважень, оскільки не буде захищатися судами.

Автор підкреслював, що англійська влада може обмежувати особисту свободу (арешт чи видворення з країни) людей «лише за скоєні злочини і майже не може їх попереджувати» [1, с. 255]. Тобто, якщо арешт чи видворення з країни застосовуються до особи за підозрою про підготовку до якогось злочину (наприклад, змова про заколот проти існуючої влади), то суди не візьмуть до уваги доводи про політичні або адміністративні причини для виправдання такого обмеження. У випадку відсутності положень у загальному праві чи статутах, які б

виправдовували означене обмеження, суд вимагатиме свободи для затриманої особи в силу наказу Habeas Corpus. На думку А. Дайсі, все це пояснюється тим, що право суддів контролювати розпорядження адміністрації завжди застосовувалося з метою попередження розвитку будь-якої системи, схожої за механізмами із широко розвинутою у континентальних державах системою «адміністративного права» [1, с. 255]. Тож, особливість Англії автор бачив «не стільки у гуманності, скільки у законності її урядової системи», «де закони можливо і суворі, але люди підкорюються законам, а не примхам» [1, с. 212].

А. Дайсі вважав, що саме у широких дискреційних повноваженнях у сфері попередження правопорушень криється найбільша загроза втіленню ідеалу особистої свободи, а тому його ідея полягала в обмеженні дискреційних повноважень органів влади так, щоб унеможливити зловживання цією владою. «Майже у кожному континентальному суспільстві виконавча влада користується більшим свавіллям відносно арештів, тимчасового ув'язнення, видворення з країни тощо, ніж це передбачено законом чи фактично здійснюється в Англії»; «де широкі повноваження, там і свавілля, і в республіці, не менше ніж у монархії, дискреційні повноваження влади позбавляють підданих гарантії встановлених свобод» [1, с. 210—211].

У подальшому вищенаведене узагальнене формулювання першого значення верховенства права було названо класичним визначенням правозаконності, яке вперше обґрунтував А. Дайсі. Так, видатний американський мислитель Ф. Хайек, зазначав, що термін правозаконності у роботі А. Дайсі викладено у вузькому значенні, коли виключалася можливість не тільки свавільних дій державної влади, а й взагалі можливість діяти в будь-яких ситуаціях на власний розсуд [8, с. 90].

І в цьому контексті видається необґрунтованим твердження Б. Малишева, що англійський науковець фактично не ставить у пряму залежність існування принципу верховенства права від правового закону [4, с. 123].

Таким чином, вищенаведене дозволяє дійти висновку, що за першим значенням верховенство права являє собою

сформульовану судовою практикою концепцію законності, яка включає, зокрема, такі принципи:

1) формальна раціональність, тобто обов'язок влади набувати чіткої юридичної форми щодо приватних осіб відповідно до «букви закону»;

2) заперечення свавілля або обмеження дискреційних повноважень органів влади (правозаконність);

3) правова визначеність («не інакше ніж за конкретно визначене порушення закону» та «закони мають виконуватися»);

4) суддівський суверенітет у застосуванні права і тлумаченні законів при здійсненні судочинства та судовий прецедент.

За змістом *другого значення* верховенство права як ідея юридичної рівності виражається не тільки у тому, що ніхто не може бути вище закону, а й у тому, що кожна людина, незалежно від рангу чи займаного положення, підпорядкована звичайному праву держави і підпадає під юрисдикцію звичайних судів. «У нас кожна посадова особа, починаючи від першого міністра, закінчуючи останнім констеблем або збирачем податків, несе таку саму відповідальність, як і будь-який інший громадянин, за кожну дію без належної правової підстави» [1, с. 216—217].

Як відмічає А. Дайсі, проблему «королівської зневаги до законів», коли дворянство та священнослужителі могли нехтувати законом, подолано в Англії ще наприкінці шістнадцятого століття, в той час, як «більшість європейських країн проходили цю стадію розвитку лише наприкінці вісімнадцятого століття» [1, с. 218].

Науковець акцентує особливу увагу на тому, як суворо судді дотримуються двох принципів, які лежать в основі всього конституційного права і дотримання яких мало великий вплив як на встановлення верховенства права, так і на подолання свавілля влади: «Перший із них полягає в тому, що кожна людина особисто відповідальна за будь-який незаконний чи несправедливий вчинок, в якому вона приймала участь, або, іншими словами, вона не може у випадку незаконного вчинку привести у своє виправдання той факт, що робила це за наказом [...] керівника; [...] принцип осо-

бистої відповідальності є істинна основа юридичного догмату, що наказ самого короля не може слугувати виправданням для скоєння несправедливого чи незаконного вчинку. [...] Інший принцип полягає в тому, що суди переслідують за будь-яке порушення, незважаючи на те, наскільки великою є спричинена несправедливість» [1, с. 236]. І далі резюмує: «[...] навряд чи якась особливість нашої юридичної системи мала більший вплив на встановлення верховенства права ніж та, що і важливі, і незначні правопорушення вирішуються на підставі одних і тих же принципів в одних і тих же судах» [1, с. 237].

Те звичайне правило, що кожна особа юридично відповідальна за свої дії, складає основу англійської конституційної доктрини про відповідальність міністрів видається формально включеною умовою в конституцію, — пише А. Дайсі, — але в Англії вона являється результатом поєднаної дії багатьох юридичних принципів: по-перше, того принципу, що король не може бути неправий; по-друге, принципу, що суди не визнають ніякого акту корони, якщо він не виражений у спеціальній формі — формі, що зазвичай вимагає особливої печатки міністра чи його скрепи, або чого-небудь рівноцінного цій скрепі; по-третє, принципу, що міністр, який прикладає особливу печатку чи скріплює своїм підписом, відповідальний за акт, який він, так би мовити, бере на себе. І це частина конституції та закон, але закон не писаний» [1, с. 29—30].

Для контрасту автор наводить порівняння із устроєм такої країни континентального типу як Франція, де службовці як посадові особи не підкорюються звичайному праву країни, вилучені з-під юрисдикції звичайних судів та у багатьох відношеннях підкорюються тільки адміністративному праву, що застосовується адміністративними установами. За виразом А. Дайсі, система так званого *droit administratif* абсолютно суперечить всім англійським поняттям і своїм контрастом з верховенством права прекрасно ілюструє цю характерну особливість англійської конституції [1, с. 359]. Автор відмічає, що *droit administratif* є терміном, для якого немає рівнозначного терміна у англійській юридичній

фразеології. Вираз «адміністративне право», який найбільш повно відтворює *droit administratif*, незнайомий англійським суддям та адвокатам, і сам по собі навряд чи буде зрозумілим без подальших роз'яснень. Ця «відсутність в англійській мові відповідного слова для передачі *droit administratif* знаменна: назви не існує тому, що у нас невідомий сам предмет» і «самі принципи, на яких воно ґрунтується, абсолютно невідомі» [1, с. 360]. А. Дайсі так зображує французьке адміністративне право: «За поняттями французів приватна особа у відносинах із державою перебуває у зовсім іншому положенні, ніж у відносинах із своїм сусідом» та фактично «*droit administratif* це сукупність законів, що мають на меті охороняти привілеї держави» [1, с. 365—366].

Науковець обґрунтовано доводить, що самою діяльністю англійських судів на основі принципу верховенства права «підриваються в основі теорії про властивості «адміністративних актів» і «розподілу влад» — теорії, на яких ґрунтується французьке *droit administratif*, а корона втрачає будь-яку можливість діяти свавільно» [1, с. 254—255]. Визначальним принципом, який лежить в основі *droit administratif*, на думку А. Дайсі, є той принцип, що юридичні спори, де стороною є уряд чи його виконавці, не підвідомчі загальним судам, а підлягають розгляду спеціальними більш чи менш адміністративними установами (*tribunaux administratifs*), що є абсолютно несумісним з англійськими традиціями і звичаями.

Таким чином, вищенаведене дозволяє дійти висновку, що за другим значенням верховенство права являє собою концепцію рівності, сформульовану судовою практикою. Вона ґрунтується на таких принципах:

1) однакова підпорядкованість загальному праву та одному закону, що застосовуються загальними судами, кожного, незалежно від положення, статусу чи займаної посади;

2) невідворотність юридичної індивідуальної відповідальності для кожного за будь-яке порушення, незважаючи на те, чи була незаконна дія вчинена на виконання наказу керівництва;

3) застосування судами одних і тих самих принципів до вирішення будь-яких

спорів, незважаючи на їх малозначність.

Особливого сенсу А. Дайсі надає *третьому значенню* верховенства права як переважанню духу законності, що є характерною рисою англійських установ. «Ми можемо сказати, що конституція заснована на верховенстві права, тому що загальні принципи конституції (яко право свободи особистості чи право публічних зібрань (мітингів) є у нас результатом судових рішень, які визначають права приватних осіб в окремих випадках, переданих на вирішення судів, між тим, відповідно до багатьох іноземних конституцій забезпечення прав приватних осіб залежить [...] від загальних принципів конституції» [1, с. 219].

Науковець акцентує увагу тому, що, на відміну від установлених конституцій континентальних країн, конституція Англії не була створена одразу та є результатом не законодавства у звичному сенсі цього слова, а тих спорів, які велися в судах з приводу прав окремих осіб. Іншими словами, конституція виросла із судових рішень та має всі відмінні риси, властиві праву, створеному шляхом судової практики, на відміну від країн континентальної системи права, де конституції були установлені законодавчими актами.

Контраст між англійською та континентальними конституціями науковець також демонстрував за допомогою логічних формул. Так, на думку А. Дайсі, для Англії характерний шлях захисту індивідуальних прав та свобод є індукцією, тобто коли індивідуальні права виводяться із судових рішень і жодні права не існують без засобів правового захисту. Натомість у континентальних країнах, за спостереженням вченого, характерний шлях захисту індивідуальних прав та свобод є дедукцією, тобто коли права виводяться з абстрактних конституційних принципів і можуть бути легко призупинені чи заборані законодавцем. Це твердження автор ілюструє за допомогою такого прикладу. У країнах з установленими конституціями право особи на особисту свободу надається або гарантується конституцією; а в Англії право цієї ж особистої свободи є частиною конституції, оскільки воно забезпечується судовими рішеннями [1, с. 219—221].

Автор переконливо доводить, що право без реальних засобів забезпечення

є номінальним. «Проголошення в конституції чи хартії [...] будь-якого права, — писав А. Дайсі, — саме по собі є слабкою гарантією того, що це право не є номінальним, і дослідники, що вивчають предмет [конституційного права], якщо вони бажать знати, наскільки [те чи інше] право дійсно входить до складу конституційного права, вони повинні розглянути зміст цього права, а надто те, які засоби закон має у розпорядженні для забезпечення реалізації цього права» [1, с. 232]. Наприклад, право особистої свободи, право публічних зборів та багато інших прав складають частину конституційного права, хоча більшість із них є лише наслідком того більш загального закону чи принципу, що карати можна лише за пряме порушення закону, тобто за злочин, доведений законним шляхом перед звичайними судами [1, с. 30].

Право особистої свободи, так як воно розуміється в Англії, означає посуті, що ніхто не може бути ув'язнений, арештований та взагалі підданий будь-якому фізичному обмеженню, якщо такі дії не мають законного виправдання. Застосування до будь-якої особи фізичного обмеження в Англії вважається незаконним і може бути виправданим лише у двох випадках: (а) якщо особа, до якої застосовано обмеження, обвинувачується у якомусь злочині та повинна бути притягнута до суду, або (б) якщо її злочин повністю доведено і ця особа повинна відбутися покарання. Особиста свобода в цьому сенсі забезпечується в Англії суворим дотриманням того принципу, що ніхто не може бути арештований чи ув'язнений інакше ніж у законному порядку, тобто за законним наказом влади, і, що важливіше, вона забезпечується існуванням відповідних законних засобів для захисту цього принципу. Таких засобів два: 1) надання відшкодування (кримінальне переслідування та покарання порушника за незаконний арешт або шляхом звернення до суду з позовом про матеріальне відшкодування шкоди, завданої його незаконними діями) та 2) звільнення від незаконного утримання за допомогою указу Habeas Corpus. При цьому перший засіб без іншого втрачав би сенс, оскільки «свобода не буде забезпечена, якщо крім покарання за будь-яке порушення легітимної свобо-

ди закон не надає незаконно ув'язненій особі засобу отримати свободу знову» [1, с. 238].

Також, наприклад, свобода преси (слова) є простим застосуванням того загального принципу, що ніхто не може бути покараний інакше, ніж за порушення закону (у даному випадку статутів, що встановлюють відповідальність за наклеп), а англійське загальне право зовсім не визнає за пресою жодних особливих привілеїв (принаймні на час написання А. Дайсі даної роботи. — прим. авт.) [1, с. 278]. Право мирно збиратися є ні що інше, як результат поглядів судів на індивідуальну свободу особистості та індивідуальну свободу слова [1, с. 303].

Тож, за А. Дайсі, термін «верховенство права» у цьому значенні може використовуватися в якості формули для вираження того факту, що конституційне право, тобто норми, які в інших країнах звичайно входять до складу конституційного кодексу, в Англії є не джерелом, а наслідком прав приватних осіб, які визначаються та захищаються судами, і де принципи цивільного права настільки були розвинуті судами і парламентом, що ними визначається навіть положення корони, так, що конституція є результатом звичайного права країни [1, с. 228].

У той самий час А. Дайсі відзначає, що сама по собі вказана різниця не має значення, якщо тільки права окремих осіб насправді забезпечені. Питання реального забезпечення прав та свобод приватних осіб, на думку професора, значною мірою залежить від того, з чого починає законодавець, який створює конституцію своєї країни, — із визначення і проголошення таких прав чи зі створення засобів, що примушували б визнавати ці права та реально б їх забезпечували. Науковець критикував творців конституцій континентальної системи права, які собі ставили найголовнішим завданням визначити та проголосити індивідуальні права та мало приділяли уваги безумовній необхідності створення відповідних засобів, за допомогою яких би ці права перетворювалися із номінальних на реальні. Наприклад, як у Конституції Франції 1791 р., якою проголошено свободу совісті, свободу преси, свободу мирних зібрань, але насправді кожна із цих свобод ніколи не

була так мало гарантована, як у самий розпал французької революції [1, с. 223].

При цьому А. Дайсі не радить думати, що зв'язок між правами та засобами їх забезпечення не сумісний з існуванням писаної (установленої) конституції та включенням до її тексту проголошених індивідуальних прав та свобод. Так, Америка має установлену (писану) конституцію. Між тим, її державні діячі продемонстрували настільки неперевершені здібності у створенні засобів реального забезпечення прав, проголошених американською конституцією, що верховенство права складає характерну рису Сполучених Штатів так само, як і Англії [1, с. 224].

Автор підкреслює, що в англійській конституції існує той нерозривний зв'язок між засобами змусити визнати певне право і самим правом, який вляє собою сильну сторону судового законодавства та залежить від духу законності [1, с. 223]. У цьому контексті вираз «ubi jus ibi remedium» (українською означає — «де право, там і засіб захисту»), є далеко не простою тавтологією. Наприклад, науковець відмічає, що вся історія Habeas Corpus ілюструє ту переважну увагу, яку звертає англійська конституція на процесуальні «засоби («remediums»), тобто на засоби судової процедури, які забезпечують повагу до законних прав і за допомогою яких право із номінального перетворюється на реальне. Вчений пояснює, що Habeas Corpus по суті є актами, що мають процесуальне значення, їх мета — удосконалити юридичний механізм, за допомогою якого захищається визнане право свободи особистості, та усунути практичні (вказані досвідом) труднощі, «як це зазвичай буває, коли законодавство перебуває під впливом юристів» [1, с. 247].

Вищевикладене дозволяє дійти висновку, що за третім значенням верховенство права є концепція ефективності, яка сформульована судовою практикою. Вона включає такі принципи:

1) нерозривний зв'язок між засобами змусити визнати певне право і самим правом (ubi jus ibi remedium), який залежить від духу законності;

2) застосування до кожного рядового судового провадження конституційних принципів та доктринальних основ;

3) погляд на природу права, відпо-

відно до якого право повинно або походити із судової практики, або мати у ній обов'язкове підтвердження.

У результаті проведеного аналізу А. Дайсі резюмує, що «верховенство права, яке за своїм змістом означає право судів карати за правопорушення будь-кого, ким би він не був, становить саму сутність англійських інститутів», «врешті-решт, воно означає право судів контролювати адміністрацію» [1, с. 462—463].

Тут погодимося з Б. Малишевим, який обстоював думку, що ідеї та принципи справедливості, рівності та свободи з'явилися в англійському праві завдяки тому, що вони є основними принципами правосуддя, і за допомогою прецедентної форми права набули регулятивної сили [3, с. 123].

Саме тому А. Дайсі у своїй доктринальній роботі приділяв особливу увагу незалежності суддів та їх становищу у системі розподілу державної влади. Автор аргументовано доводить, що від ступеня влади та незалежності, наданого судам, залежить характер діяльності державних установ. У цьому він бачив причину того, що час від часу політична боротьба зосереджувалася навколо питання про положення суддів. З одного боку, незалежність суддів видавалася рівноцінною слабкості виконавчої влади та переважанню в усьому державному устрої духу консерватизму та законності, а з іншого, чітко демонструвала, що тільки незалежність суддів могла забезпечити збереження загального права, яке уявляло собою не що інше як панування ustalених звичаїв тільки видозмінених парламентськими актами, і що збереження суворої законності (як би воно не було б інколи незручно) прямо призвело до встановлення парламентського верховенства [1, с. 255—256]. Англійські суди підпорядковані парламенту та не мають права судового (конституційного) контролю над парламентськими актами, але у відносинах з виконавчою владою суди самі визначають межі своєї влади.

Найбільше науковець критикував французьке *droit administratif* за таку ідею як розподіл влад, зміст якої не дозволяє виконавчій, законодавчій та судовій владі втручатися в справи одна одної. На думку автора, за такої системи ступінь судового контролю залежить

від встановлених законодавством меж дискреційних повноважень законодавчої та виконавчої влади. На переконання А. Дайсі, ці обмеження влади судів, звичайно, зменшують моральний вплив усєї судової системи і позбавляють суди країн континентальної системи права тієї переваги, яка надає англійським судам безперечне право втручатися в державні справи, хоч і побічно, але зі значним впливом [1, с. 381].

Завершуючи статтю, доходимо такого висновку: концепція верховенства права у британській правовій традиції є за своєю суттю судовою доктриною загального права, яка набуває свого змісту через судову практику. Ця доктрина складається із сукупності концепцій, які напрацьовані більші ніж сторічною судовою практикою, зокрема таких як законність, рівність та ефективність.

Силу та життєздатність ця сукупність концепцій отримує через розвинену культуру верховенства права у суспільстві, що вимірюється у повазі людей до законів країни та в їх умінні ставитися з повагою до рішень судів. У розвинутій культурі верховенства права є традиційним поважати права один одного, не визнаючи пріоритету жодного із основних фундаментальних прав перед іншими, де межею для дії одного права є лише дія іншого права та дія закону. У такій культурі вся нація просякнута розумінням важливості індивідуальних прав та розумінням великої небезпеки, що походить від їх порушення державною владою, та готовністю їх захищати, при цьому захищати правовими засобами, що є доступними, достатніми та ефективними.

Наведене вище також дозволяє стверджувати, що в основі дайсієвої концепції верховенства права лежить англійська концепція природних прав людини та спосіб їх сприйняття через ліберальні принципи індивідуалізму та загальної рівності, а саме поняття «the rule of law» у британській правовій традиції не є терміном, що потребує однозначного визначення; воно відбиває певну систему поглядів на устрій і розвиток британської правової дійсності та є невід'ємною частиною британської правової культури.

Список використаних джерел

1. Дайси А. В. Основы государственного права Англии. Введение в изучение английской Конституции / Пер., доп. по 6-му англ. изд. О. В. Полторацкой, под ред. проф. П. Г. Виноградова). — М.: Типограф. Товарищества И. Д. Сытина, Пятницкая ул., свой домъ, 1905. — 658 с.
2. Головатий С. Верховенство права: монографія: у 3 кн. — Київ: Фенікс, 2006. — Книга 1. Верховенство права: від ідеї — до доктрини. — xxxiii-xxxlii: С. 61—624.
3. Малишев Б. В. Принцип панування права (the rule of law) у праці Альберта Дайсі «Вступ до вивчення конституційного права» // Проблеми філософії права. — 2008/2009. — Т. 6/7. — С. 118—123.
4. Фомін А. Альберт Дайсі про панування закону як верховенство права у вузькому сенсі // Право України. — 2013. — № 10. — С. 170—177.
5. Головатий С. П. Верховенство права (правовладдя): як його тлумачить Венеційська комісія // Право України. — 2011. — № 10. — С. 154—167.
6. Виноградовъ П. Предисловие къ первому изданію русскаго перевода Дайси А. В. Основы государственного права Англии. Введение в изучение английской Конституции. — М.: Типограф. Товарищества И. Д. Сытина, Пятницкая ул., свой домъ, 1905. — [с.] XXIV — XXVII.
7. Котляревський С. А. Конституційне государство. Опытъ политико-морфологическаго обзора. — С.-Петербургъ: Типографія Альтшулера, Фонтанка, 96, 1907. — 250 с.
8. Хайек Ф. Дорога к рабству. — М.: Новое издательство, 2005. — 264 с.